

KAVANYISA KA 7

MFUMO WA MUGANGA

Xiyimo xa timasipala

151. (1) Xiyenge xa mfumo wa muganga xi vumbiwa hi timasipala, lava va faneleke ku simekeriwa ndhawu hinkwayo ya mfumo wa Riphabliki.
- (2) Matimba yo fambisa mitirho na yo veka milawu ya haverisiwile Huvo ya Masipala.
- (3) Masipala u na mfanelo yo fuma, hi ku ti sungulela ka yena, timhaka ta mfumo wa muganga ta vaaki va yena, hi ku landza milawu ya tiko na ya xifundzankulu, tanihi laha swi endleriweke makungu eka Vumbiwa leri.
- (4) Mfumo wa rixaka kumbe wa xifundzankulu a yi fanelanga ku onhisela kumbe ku kavanyeta vuswikoti bya masipala ku tirhisa matimba kumbe ku tirha mitirho ya yena.

Swikongomelo swa mfumo wa muganga

152. (1) Swikongomelo swa mfumo wa muganga i –
- (a) ku endla leswaku ku va na mfumo wa xidemokratiki na vutihlamuleri wa vaaki va ndhawu;
- (b) ku tiyisisa leswaku vaaki va ndhawu va endleriwa mitirho hi mukhuva leyi khomelelaka nkarhi wo leha;
- (c) ku yisa emahlweni nhluvukiso wa vanhu na wa ikhonomi;
- (d) ku tlakusa xiyimo xa ndhawu ya vuhlayiseki no tenga; na
- (e) ku khutaza ku tinghenisa ka vanhu na minhlangano ya vanhu etimhakeni ta mfumo wa muganga.
- (2) Masipala u fanele ku hisekela, hi laha a nga swi kotaka ku ya hi timali na hi mafambiselo ya yena, ku fikelela swikongomelo leswi andlariweke eka xiyengentsongo xa (1).

Mitirho ya timasipala yo hluvukisa

153. Masipala Wu fanele –
- (a) ku vumba no lawula mafambiselo ya yena, mimpimanyeto, na maendlelo ya mapulanele, ku endla leswaku swilaveko swa nkoka swa vaaki swi va eka xiyimo xo sungula, na ku tlakusa nhluvukiso wa vanhu nawa ikhonomi ya vaaki; na

- (b) ku ngenela eka minongoloko ya nhluvuko ya rixaka na ya Swifundzankulu.

Timasipala eka mfumo wa ntirhisano

154. (1) Mfumo wa rixaka na wa Swifundzankulu, hi milawu na tindlela tin'wana, yi fanele ku seketela no tiyisa vuswikoti bya timasipala ku fambisa timhaka ta vona vini, ku tirhisa matimba ya vona na ku tirha mitirho ya vona.
- (2) Mpapfarhuto wa rixaka kumbe wa xifundzankulu lowu khumbhaka xiyimo, mavandla, matimba na mitirho ya mfumo wa muganga wu fanele ku hangalasiwa leswaku vanhu va kota ku boxa mavonele ya vona wu nga si tivisiwa ePalamende kumbe Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu, hi mukhuva lowu wu pfumelelaka mfumo lowu kondleteriweke, timasipala na vanhu van'wana lava khumbekaka nkarhi wo endla vuyimeri hi mayelana na mpapfarhuto wa nawu wolowo.

Ku tumbuluxiwa ka timasipala

155. (1) Ku na swiyenge leswi landzelaka swa masipala -
- (a) Xiyenge xa A: Masipala la nga na matimba ya vufambisi na milawu a ri yexe endhawini ya yena.
- (b) Xiyenge xa B: Masipala la avelanaka na van'wana matimba ya vufambisi na milawu endhawini ya yona na masipala wa Xiyenge xa C a nga la welaka eka ndhawu ya yena (B).
- (c) Xiyenge xa C: Masipala la nga na matimba ya vufambisi na milawu eka ndhawu leyi yi tekaka ku hundza masipala wun'we.
- (2) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele wu veka erivaleni tinxaka to hambana ta va masipala lava nga simekiwaka eka nkhetekano wun'wana na wun'wana.
- (3) Mfumo wa milawu wa Tiko wu fanele –
- (a) ku simeka swipimelo swo vona loko ndhawu yi fanele ku va na masipala wa Xiyenge A kumbe loko wu fanele ku va na timasipala vo katsa Xiyenge xa B na Xiyenge xa C;
- (b) ku simeka swipimelo na mafambiselo yo komba mindzelekano ya masipala hi vufambisi lebyi nga byoxe; no
- (c) va hansi ka xiyenge xa 229, ku endla swilaveko swo avanyisa matimba lama ringaneke na mitirho exikarhi ka timasipala loko ndhawu yi ri na timasipala va Xiyenge xa B na Xiyenge xa C. Maavanyisele ya matimba na mitirho exikarhi ka

masipala B na masipala wa Xiyenge xa C ya nga hambana na maavanyisele ya matimba na mitirho exikarhi ka Xiyenge wun'wana wa B wa masipala na lowu wa masipala wa Xiyenge xa C.

- (4) Nawu lowu vuriweke eka xiyenge xa (3) wu fanele ku tekela enhlokweni swilaveko swo nyika vukorhokeri bya masipala hi mukhuva wo ringana no fanela.
- (5) Mfumo wa milawu wa swifundza wu fanele wu kombisa tinxaka to hambana ta timasipala leti faneleke ku simekiwa eka xifundzankulu
- (6) Mfumo wun'wana na wun'wana wa xifundzankulu wu fanele ku simeka timasipala eka xifundzankulu xa wona. Swi fanele swi va hi mukhuva lowu khulukaka na milawu leyi tirhisiwaka hi ku landza swiyengentsongo swa (2) na (3) nakona, hi ku landza milawu kumbe tindlela tin'wana, wu fanele –
 - (a) ku nyika mafambiselo na nseketelo wa mfumo wa xikaya eka xifundzankulu; no
 - (b) yisa emahlweni nhluvuko wa mfumo wa xikaya leswaku timasipala va kota ku endla mitirho ya vona no fambisa timhaka ta vona.
- (6A)

[Xiyengentsongo xa (6A) xi ngenisiwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunharhu wa wa 1998 na ku susiwa hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

- (7) Mfumo wa rixaka, hi ku landza Xiyenge xa 44, na mimfumo ya Swifundzankulu yi na matimba ya milawu na huvo ku vona leswaku matirhelo ya timasipala na mitirho ya vona hi lamanene hi ku landza timhaka leti nga xaxametiwa eka Xedulu xa 4 na 5. Leswi swi va hi ku fambisa mafumelo na matimba ya timasipala lama nga kombisiwa eka Xiyenge xa 156 (1).

Matimba na mitirho ya timasipala

156. (1) Masipala u na matimba yo tirha mitirho ya makungu hi mayelana na, naswona u na mfanelo yo fambisa –
 - (a) timhaka ta mfumo wa muganga leti longoloxiweke eka Xiyenge xa B xa Xedulu xa 4 na Xiphemu xa B xa Xedulu xa 5, na
 - (b) mhaka yihi na yihi leyi nyikiweke yena hi milawu leyi vekikeke ya tiko na ya xifundzankulu.
- (2) Masipala a nga ha endla no tlhela a fambisa milawu ya doroba ku endlela mafambiselo yo nyawula ya timhaka leti a faneleke ku ti fambisa.

- (3) Ku ya hi xiyenge xa 151 (4) nawu wa doroba lowu kwetlembetanaka na milawu leyi vekikeke ya tiko kumbe ya xifundzankulu a wu tirhi. Loko ku ri na ku kwetlembetana exikarhi ka nawu wa doroba na milawu leyi vekikeke ya tiko kumbe ya xifundzankulu leyi ngariki ku tirhani hikwalaho ka ku kwetlembetana loku vuriwaka eka xiyenge xa 149, nawu wolowo wa doroba wu fanele ku tekiwa tanihi loko wu tirha eka nkarhi wolowo loko milawu yeleyo yi nga riki ku tirhana.
- (4) Mimfumo ya rixaka na xifundzankulu yi fanele ku nyiketa kumbe ku rhumisa eka masipala, hi ntswanano na hi ku landza swipimelo swihi na swihi, mafambiselo ya mhaka leyi longoloxiweke eka Xiyenge xa A xa Xedulu xa 4 kumbe Xiyenge xa A xa Xedulu xa 5 leyi ngopfu-ngopfu yi yelanaka na mfumo wa muganga, loko –
- (a) mhaka yeleyo yi nga fambisiwaka ku antswa kwalaho ndhawini; na
- (b) loko masipala yeleyo a ri na vuswikoti byo yi fambisa.
- (5) Masipala u na mfanelo yo tirhisa matimba wahi na wahi lama ya khumbanaka na mhaka leyi faneleke, kumbe yi khumbanaka na ku tirhiwa hi ku nyawula ka mitirho ya yona.

Mavumbiwelo na nhlawulo wa Tihuvo ta Timasipala

157. (1) Huvo ya Masipala yi vumbiwa hi –
- (a) swirho leswi hlawuriweke hi ku landza swiyengentsongo swa (2) na,(3); kumbe
- (b) loko swi endleriwile makungu hi milawu ya tiko –
- (i) swirho leswi thoriweke hi Tihuvo tin'wana ta Masipala ku yimela Tihuvo teto; kumbe
- (ii) swirho havumbirhi leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimana ya (a) na swirho leswi hlawuriweke hi ku landza ndzimananyana ya (i) ya ndzimana leyi.

[Xiyengentsongo xa (1) xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunhungu wa 2002.]

- (2) Nhlawulo wa swirho swa Huvo ya Masipala tanihi laha swi languteriweke eka xiyengentsongo xa (1)(a) wu fanele ku ya hi milawu ya tiko, leyi faneleke ku veka maendlelo ya –
- (a) vuyimeri byo ya hi mpimo wa ndzinganelano leri simekiweke ehenhla ka xiphemu xa masipala yeleyo xa nononoko wun'we wa vavhoti, naswona leyi endlaka makungu ya ku hlawuriwa ka swirho ku sukela eka minogoloko ya vayimela-ku-langwa va Minhlangano leyi yi tsariweke ku ya hi ku tsakela ka

Minhlangano yoloye; kumbe

- (b) vuyimeri bya mpimo wa ndzinganelano tanihi laha swi hlamuseriweke eka ndzimana ya (a) yi katsaneke na endlelo ya vuyimeri bya tiwadi lebyi simekiweke ehenhla ka xiphemu xa masipala yeleyo xa mongonoko wun'we wa vavhoti.
- (3) Endlelo ra nhlawulo hi ku landza xiyengentsongo xa (2) ri fanele ku va na mbuyelo hi ku angarhela, hi vuyimeri bya ndzinganelo..

[Xiyengentsongo xa (3) xi siviwile hi x. 1 (b) xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunhungu wa 2002.]

- (4) (a) Loko endlelo ra nhlawulo ri katsa na vuyimeri bya tiwadi, tsemiwa ka mindzilekano ya tiwadi swi fanele ku endliwa hi vandla leri faneleke ri tiyimeleke leri thoriweka hi ku landza, naswona ri tirhaka hi ku ya hi maendlelo na swipimelo leswi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (b)

[Ndzimana ya (b) yi susiwile hi x.3 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume mbirhi wa 2005.]

[Xiyengentsongo xa (4) xi siviwile hi x.2 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunharhu wa 1998.]

- (5) Munhu a nga vhotela masipala ntsena loko a rhijisitariwile eka xiphemu xa masipala yeleyo xa nongoloko wun'we wa vavhoti.
- (6) Milawu leyi endliweke ya tiko leyi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (1)(b) yi fanele ku simeka endlelo ya matholele leyi pfumelelaka Minhlangano na swilaveko leswi tikombaka endzeni ka Huvo ya Masipala na leswaku matholele, ya komba vuyimeri lebyinene.

Vuxirho eka Tihuvo ta Timasipala

158. (1) Muaka-tiko un'wana na un'wana la enetaka swilaveko swo vhotela Huvo ya Masipala u na mfanelo yo va xirho xa Huvo yeleyo, handle ka –
- (a) munhu wihi na wihi loyi a thoriweke hi, kumbe a nga eka Mitirho ya masipala yeleyo, naswona a kumaka muholo wo thoriwa koloko kumbe ku tirha koloko, naswona la nga ntshuxiwangiki eka ku va a nga ha eneti swilavelo swo vhotela hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;
- (b) munhu wihi na wihi la thoriweke hi, no va a ri eka Mitirho yamfumo, eka xiyenge xin'wana, naswona a kumaka muholo wo thoriwa koloko kumbe ku tirha, naswona la nga ha eneteki swilaveko swo va xirho xa Huvo ya Masipala, hi ku landza milawu leyi vekiweke ya tiko;

- (c) munhu wihhi na wihhi la nga ha eneteki swilaveko swo vhotela Palamende ya Rixaka kumbe a nga ha eneteki swilaveko hi ku landza xiyenge xa 47(1)(c), (d) kumbe (e) ku sukela eka xirho xa Nhlengeletano ya Milawu;
 - (d) xirho xa Palamende ya Rixaka, murhumiwa wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu kumbe xirho xa Huvo yo endla milawu ya Xifundzankulu; kambe ku va munhu a nga ha eneti swilaveko a swi tirhi eka xirho xa Huvo ya Masipala lexi yimelaka mfumo wa muganga eka Huvo ya Rixaka; kumbe
 - (e) xirho xa huvo yin'wana ya masipala; kambe ku holeriwa hi ku eneta swilaveko a swi tirhi eka xirho xa huvo ya masipala xi yimelaka huvo yeleyo eka huvo yin'wana ya masipala ya Xiyenge xin'wana.
- (2) Munhu la nga fanelangiki ku va xirho xa huvo ya masipala hi ku landza xiyengentsongo xa (1)(a), (b), (d) kumbe (e) a nga ha va muyimela-ku-langwa eka huvo, ku ya hi swipimelo swihhi na swihhi leswi simekiweke hi milawu ya tiko.
- (3) Swivandla swa ntirho swa Tihuvo ta Masipala swi fanele ku tatiwa hi ku landza nawu wa rixaka.

[Xiyengentsongo xa (3) xi engeteriwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vukhume ntlhanu wa 2008.]

Mikarhi yo tirha ya Tihuvo ta Timasipala

159. (1) Nkarhi wo tirha wa Huvo ya Masipala a wu fanelanga ku tlula malembe ya ntlhanu, tanihi laha swi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (2) Loko Huvo ya Masipala yi herisiwa ku ya hi milawu ya rixaka, kumbe loko nkarhi wo tirha wu fika emakumu, nhlawulo wu fanele ku endliwa ku nga si hela 90 wa masiku ku sukela hi siku leri Huvo yi herisiweke ha rona.
- (3) Huvo ya Masipala, handle ka Huvo leyi herisiweke hi ku landza ku nghenelela ku ya hi xiyenge xa 139, yi tshama yi ri karhi yi tirha ku suka hi nkarhi lowu yi herisiweke ha wona, kumbe loko nkarhi wo tirha wu fika emakumu, ku fikela loko Huvo yintshwa yi hlawuriwa.

[X. 159 xi siviwile hi x. 1 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vumbirhi wa 1998.]

Mafambiselo ya le ndzeni

160. (1) Huvo ya Masipala yi –
- (a) endla swiboho leswi khumbhaka matirhelo ya matimba hinkwawo na matirhelo ya mitirho ya masipala;

KAVANYISA KA 7: MFUMO WA MUGANGA

- (b) fanele ku hlawula mutshamaxitulu;
 - (c) yi nga hlawula komitinkulu na tikomiti tin'wana, hi ku landza milawu ya tiko; na
 - (d) yi nga thola vatirhi lava lavekaka ku fambisa mitirho ya yona.
- (2) Mitirho leyi landzeleka a yi fanelanga yi va na vurhumiwa bya Huvo ya Masipala -
- (a) ku humesa nawu wa ka masipala;
 - (b) ku pfumelela ka mimpimanyeto;
 - (c) ku xupula ka swibalo, mindzuvo na swibalo swa nhundzu; no
 - (e) tlakusa timali to lombisa.
- (3) (a) Swirho hi xitalo swa Huvo ya ka Masipala swi fanele ku va kona loko vhoti yi nga si endlwi ehenhla ka mhaka yihi kumbe yihi.
- (b) Swivutiso hinkwaswo leswi khumbhaka timhaka leti vuriweke eka xiyengentsongo (2) swi endlwile hi swiboho leswi tekiweke hi Huvo ya Masipala hi ku seketeriwa hi vhoti ya swirho swa yona hi xitalo.
- (c) Swivutiso hinkwaswo swin'wana emahlweni ka Huvo ya Masipala swi anakanyiwile hi ntala wa tivhoti leti nga endlwi.
- (4) A ku na nawu wa ka masipala lowu nga nyikiwaka hi Huvo ya Masipala handle ka loko –
- (a) swirho hinkwaswo swa Huvo swi nyikiwile xitiviso xo twakala; no va
 - (b) nawu wa ka masipala wu hangalasiwile leswaku vanhu va wu hlahluva.
- (5) Mfumo wa milawu wa Tiko wu nga ha endla xipimo xo endla –
- (a) vukulu bya Huvo ya Masipala;
 - (b) loko Tihuvo ta Masipala ti nga ha hlawula Komiti ya vufambisi kumbe Komiti yin'wana; kumbe
 - (c) vukulu bya Komiti ya vufambisi kumbe tikomiti tin'wana ta Huvo ya Masipala.
- (6) Huvo ya Masipala yi nga ha endla nawu wa yona lowu nyikaka milawu na swileriso swa –
- (a) ndzulamiso wa wona wa xikaya;
 - (b) ntirho wa yona na mafambiselo; na
 - (c) ku simeka, ku vumba, matirhelo, matimba na mitirho ya tikomiti ta yona.
- (7) Huvo ya Masipala yi fanele yi fambisa ntirho wa wona hi ndlela yo kala vuciva, nakona yi nga ha pfala mintshamo ya yona, kumbe ya tikomiti ta yona, ntsena loko swi twakala ku endla tano hi ku languta mixaka wa ntirho wa kona.

- (8) Swirho swa Huvo ya Masipala swi pfumeleriwile ku nghena eka mafambiselo ya yona na tikomiti leswaku –
- (a) yi endla leswaku swinavelo leswi kombisiweke eka Huvo swi endlwa hi ndlela yo twakala.
 - (b) yi twanana na xidemokrasi; na leswaku
 - (c) yi nga ha fambisiwa hi milawu ya tiko.

Xifundzho

161. Milawu ya xifundzankulu hi ku tirhisa pulani ya matirhelo ya milawu ya tiko yi nga ha endla makungu ya swifundzho na mindzivalelo ya Tihuvo ta Timasipala na swirho swa tona.

Ku kandziyisiwa ka milawu ya madoroba

162. (1) Nawu wa doroba wa masipala wu nga ha landzeleriwa no tirhisiwa endzhaku ka loko wu kandziyisiwe eka gazete ya ximfumo ya xifundzankulu lexi khumbekaka.
- (2) Gazette ya ximfumo ya xifundzankulu yi fanele ku kandziyisa no hangalasa nawu wa doroba wa masipala loko wu kombiriwa hi masipala yeleyo.
- (3) Milawu ya doroba ya masipala yi fanele ku fikeleriwa hi mani na mani.

Mfumo wa muganga lowu kondleteriweke

163. Nawu wa Palamende lowu wu vekiwewe hi ku landza endlelo leri simekiweke eka xiyenge xa 76 wu fanele–
- (a) ku endla makungu ya ku amukeriwa ka minhlango ya rixaka na ya xifundzankulu leyi yi yimelaka timasipala; na
 - (b) ku veka maendlelo lama ha wona mfumo wa muganga wu –
 - (i) tihlanganisaka na mfumo wa rixaka kumbe wa Swifundzankulu;
 - (ii) nga ha vekaka vayimeri vo nghenela eka Huvo ya Rixaka ya Swifundzankulu; na
 - (iii) nghenisa xandla eka maendlelo laya nga eka milawu ya tiko laya languteriweke eka xiyenge xa 22 (1) (c).

[Xiyengentsongo xa 163 xi siviwile hi x. 4 xa Nawu wo Cinca Vumbiwa wa Vunkombo wa 2001.]

Timhaka tin'wana

164. Mhaka yin'wana na yin'wana leyi khumbhaka mfumo wa muganga leti nga tirhiwangiki eka Vumbiwa leri ti nga ha vekiwa hi milawu leyi vekiweke ya tiko kumbe milawu leyi vekiweke ya xifundzankulu hi ku tirhela endzeni ka mapulanelo ya ntirho ya milawu leyi vekiweke ya tiko.